

रेडियो नेटवर्कको सुरुआत र विकास

पृष्ठभूमि

रेडियो नेटवर्कको दायरा फराकिलो छ।^१ यस अध्यायमा नेटवर्कको फराकिलो दायरालाई खुम्च्याएर एफएम रेडियोहरूलाई समेटेर भइरहेको नेटवर्क अभ्यासको मात्र चर्चा गरिएको छ। कान्तिपुर एफएम, इमेज एफएम र रेडियो नेपालको देशव्यापी सञ्जालबारे यहाँ चर्चा गरिएको छैन। तीन खण्डमा विभाजित यो अध्यायको पहिलो खण्डमा नेटवर्कडको सुरुआत र विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास, नेपालमा रेडियो नेटवर्कको पृष्ठभूमि र विकासक्रमलाई समेटिएको छ। दोस्रो खण्ड रेडियो नेटवर्कको निर्माण प्रक्रियाबारे केन्द्रित छ। तेस्रो खण्डमा रेडियो नेटवर्कको आर्थिक पाटोका बारेमा उल्लेख छ। अन्तमा निष्कर्ष प्रस्तुत छ।

^१ यो अध्याय स्वतन्त्र रेडियोको एक दशक : विकास, बहस र सामाजिक सरोकार पुस्तकमा प्रकाशित लेख (भद्रे २०६५) को परिमार्जित रूप हो। सो लेखमा उल्लिखित केही तथ्यगत त्रुटिलाई कम्प्युनिकेशन कर्नर (उज्यालो ९० नेटवर्क) का गोपाल गुरागाई र मण्टेश्वरी राजभण्डारी, नेपाल एफएम नेटवर्कका विष्णुहरि ढकाल तथा इक्वल एक्सेस नेपालका उपेन्द्र अर्यालले औल्याइदिनुभएको थियो। यसका लागि उहाँहरूलाई धन्यवाद छ। उहाँहरूको सुभाषका आधारमा ती त्रुटिहरू यस अध्यायमा सुधार गरिएका छन्।

एफएम रेडियोको औपचारिक नेटवर्कका बारेमा चर्चा गर्नुपूर्व विदेशी रेडियोका कार्यक्रम नेपाली रेडियोमा कसरी भित्रिए भन्ने कुरा जान्नु आवश्यक छ । यो क्रम रेडियो नेपालबाट बीबीसी नेपाली सेवा र बीबीसी वर्ल्ड सर्भिसको प्रसारणबाट सुरु भएको हो ।^१ रेडियो सगरमाथाले २०५५ चैतदेखि बीबीसी वर्ल्ड सर्भिसका अन्य केही कार्यक्रमसँगै राति ८:४५ को बीबीसी नेपाली सेवा पनि बजाउन थालेको थियो जुन अद्यापि कायम छ । पछि अन्य रेडियोमा पनि बीबीसी नेपाली सेवा बज्न थाल्यो । अहिले नयाँ एफएम रेडियोमा पनि बीबीसी नेपाली सेवा बजाउने लालसा बढेको छ । बीबीसी नेपाली सेवालार्इ एफएम रेडियोमा स्थान दिएर श्रोता बढाउँदै व्यावसायिक लाभ लिने प्रवृत्ति बढेको छ (प्रिङ्गल र सुब्बा सन् २००७ : २०) । यो सेवा अहिले (२०६५ माघ १५ सम्म) ३६ ओटा एफएम रेडियोमार्फत बजिरहेको छ (हेर्नुहोस् अनुसूची ३) ।^३ श्रोताहरू माझ बीबीसी नेपाली सेवाको लोकप्रियता नै यसको मुख्य कारण हो ।

त्यसो त नेपालमा एफएम रेडियोको प्रारम्भिक अवस्था र अभ्यास क्रममै नेटवर्कले स्थान पाइसकेको थियो । तर अब नेपालका एफएम रेडियोमा बीबीसी नेपाली सेवा मात्रै बजाउने होड छैन, आ-आफ्ना नेटवर्कमार्फत रेडियोबीचको साभेदारी पनि बढिरहेको छ । एफएम रेडियोमा नेटवर्कको अभ्यासलाई सरल ढङ्गले बुझ्नका लागि यसलाई तीन किसिममा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । पहिलो- प्रविधि मात्रको नेटवर्क । दोस्रो- प्रविधि र कार्यक्रम/प्रसारण सामग्री दुवै कुराको नेटवर्क । तेस्रो- प्रविधि नभएका तर कार्यक्रम/प्रसारण सामग्री वितरण गर्ने नेटवर्क । ओपन च्यानल (उज्यालो च्यानल २) लाई पहिलो किसिमको नेटवर्कका रूपमा लिन सकिन्छ । किनभने यसको प्रयोग विभिन्न कार्यक्रम

^१ एफएम रेडियोमा बीबीसी नेपाली सेवा सुरु हुनुअघि नै बीबीसी विश्व सेवालार्इ रेडियो नेपालमा राति ११ बजेपछि एक घण्टाको प्रसारण समय किनेर कार्यक्रम प्रसारण गर्ने गर्दथ्यो । त्यसबापत रेडियो नेपालले केही आम्दानी पनि गर्थ्यो (भट्ट २०६१) । नेपालमा एफएम रेडियो स्थापना भएका बेला एफएम रेडियोले रेडियो नेपालको बिहान र बेलुका सात बजेको समाचार बजाउनु पर्ने सर्त इजाजत पत्र प्रदान गर्दा जोडिएको हुन्थ्यो । रेडियोले सो समाचार रिले गर्थे । अहिले त्यस्तो बाध्यता नभए पनि कतिपयले सो समाचार बजाउँदै आएका छन् ।

^३ यी ३६ ओटा एफएमलाई नेपाली सेवालार्इ आफ्नो साभेदार भनेको छ । बीबीसी नेपाली सेवाका सम्पादक रवीन्द्र मिश्रका अनुसार बीबीसी नेपाली सेवा प्रसारणका लागि चासो देखाउने एफएम रेडियोले आफ्नो रेडियो स्टेसनको अवस्थिति, प्राविधिक क्षमता, रेडियोको प्रकृति (व्यापारिक वा सामुदायिक), प्रसारण क्षेत्र, सेवाको किसिम आदि जानकारीसहितको फाराम भर्नुपर्छ । सोही फारामका आधारमा मूल्याङ्कन गरेपछि बीबीसी नेपाली सेवालार्इ एफएम रेडियोलाई एउटा रिजिभर सेट र कार्यक्रम प्रसारण गर्ने अनुमति प्रदान गर्ने गर्दछ (मार्टिन चौतारी मिडिया अनुसन्धान समूह २०६५ : ३७४) ।

उत्पादकहरूले तयार पारेका सामग्री प्रसारण गर्न मात्र हुन्छ। दोस्रो किसिमको नेटवर्कमा उज्यालो ९० नेटवर्क, नेपाल एफएम नेटवर्क, रेडियो तरङ्ग (पोखरा), मिर्मिरे एफएम नेटवर्क र इक्वल एक्सेस नेपाललाई लिन सकिन्छ। यिनले रेडियोलाई जोड्ने नेटवर्क चलाउनुका साथै कार्यक्रम उत्पादन र प्रसारण पनि गर्छन्। तेस्रो किसिमभित्र आफ्नै प्रविधि नभएका तर रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्ने संस्था पर्छन्। यी पनि दुई किसिमका छन्। पहिलो- कार्यक्रम उत्पादक एन्टेना फाउण्डेशन नेपाल, अस्मिता महिला प्रकाशन गृह जस्ता उत्पादन गृह। दोस्रो निश्चित विषयमा वकालत गर्न खुलेका पानस साउथ एसिया, इन्सेक, प्रो पब्लिक, जागरण मिडिया सेन्टर^४ आदि जस्ता गैरसरकारी संस्था। माथिका वर्गीकरण भित्र नपर्ने केही सामुदायिक रेडियोहरू (२३ ओटा) को लचिलो सञ्जालका रूपमा सामुदायिक रेडियो साभेदार संयन्त्र पनि बनेको छ।^६

सुरुआत र विकास : सङ्क्षिप्त इतिहास

प्रविधिमा आएको परिवर्तनसँगै रेडियो नेटवर्कको विकास र विस्तार हुँदै गएको छ। कम्प्यूनिङेशन कर्नरले सुरु गरेको यो अभ्यास कहिले उसको आफ्नै पहल र संलग्नतामा त कहिले परियोजनाको रूपमा विकास भएको छ। यसरी विभिन्न समयावधिमा नेपालमा चार किसिमका प्रविधिको उपयोग गरी रेडियोको नेटवर्क हुँदै आएको छ। यिनमा सिडी, इन्टरनेट, टेलिफोन हाइब्रिड र स्याटेलाइट पर्दछन्। यिनका बारेमा तल चर्चा गरिएको छ।

^४ तरङ्ग पोखरामा रहेको कम्प्यूनिङेशन कर्नरको क्षेत्रीय कार्यक्रम उत्पादन गृह हो। पश्चिमाञ्चलका १६ जिल्लामा रहेका रेडियोका लागि क्षेत्रीय विषयवस्तुमा आधारित कार्यक्रम उत्पादन गर्ने लक्ष्य राखेर २०६४ को मध्यतिरबाट यो उत्पादन गृह सुरु भएको हो। २०६५ मङ्सिर २९ देखि तरङ्गले औपचारिक रूपमा एफएम रेडियो पनि सञ्चालन गरिरहेको छ।

^५ जागरण मिडिया सेन्टरले २०६४ देखि बुटवलमा रेडियो जागरण पनि सञ्चालन गरेको छ। दलित अधिकारका लागि मिडिया वकालत गर्ने ध्येयले २०५७ सालमा यस संस्थाको स्थापना भएको हो।

^६ सामुदायिक रेडियोको नेटवर्कबाहेक अन्य नेटवर्कमा पनि सामुदायिक रेडियोहरू आबद्ध छन्। रेडियो सगरमाथाका केही समाचार बुलेटिन (पत्रपत्रिकाको सँगालो र हालचाल) काठमाडौँवाहिरका सात ओटा सामुदायिक रेडियोमा प्रसारण हुन्छन्। सो एफएमका स्टेसन म्यानेजर घमराज लुङ्गेलसँग २०६५ भदौ २ मा गरिएको कुराकानीअनुसार विहानको समाचारमूलक कार्यक्रम पत्रपत्रिकाको सँगालो तीन ओटा एफएमलाई टेलिफोन हाइब्रिडमार्फत दिइन्छ र ती रेडियोले अन्य तीन रेडियोलाई वितरण गर्छन्। यसबापत तिनले रेडियो सगरमाथालाई कुनै प्रकारको शुल्क तिर्नु पर्दैन। दातृसंस्थाको सहयोगमा कुनै कार्यक्रम उत्पादन गरिएको हो भने सो कार्यक्रम बजाएबापत स्थानीय रेडियोलाई सहयोग गर्ने परिपाटि छ।

सिडीमार्फत कार्यक्रम वितरण (सन् १९९९)

२०५७ सालको पूर्वाह्नसम्म काठमाडौंबाहिर तीन ओटा मात्र रेडियोले प्रसारण थालेका थिए । ती थिए-मनकामना एफएम (हेटौंडा), रेडियो लुम्बिनी (बुटवल) र रेडियो मदनपोखरा (पाल्पा) । यी रेडियोले स्थानीय स्तरका कार्यक्रम र समाचार प्रसारण गरेका भए पनि राष्ट्रिय स्तरका समाचार र समसामयिक विषयवस्तुसम्म तिनको पहुँच दरिलो थिएन । यी रेडियोले राष्ट्रिय राजनीतिका महत्त्वपूर्ण गतिविधि त समेट्थे तर यस्ता गतिविधि समेट्न निकै गाह्रो हुन्थ्यो । काठमाडौंमै आफ्ना संवाददाता राखेर राष्ट्रिय राजनीतिलाई समेट्न सक्ने हैसियतमा यी रेडियो थिएनन्, न यिनको खाँचोलाई पूर्ति गर्ने कुनै संरचना थियो । यस्ता समाचार तयार पार्ने र रेडियोसम्म पुऱ्याइदिने संस्था भए सजिलो हुने महसुस हुन थाल्यो । यसक्रममा रेडियो मदनपोखराका गुणाकर अर्याल तथा भूपेन्द्र जिर्सी, रेडियो लुम्बिनीका मोहन चापागाई र गोपाल गुरागाईबीच छलफल भएपछि रेडियोको यो खाँचोलाई पूरा गर्न कम्प्यूनिकेशन कर्नर^५ ले काम थाल्ने निधो भयो । यसपछि कर्नरले आफ्नै लगानीमा समाचारमूलक कार्यक्रम *कायाकैरन* उत्पादन गरी यी रेडियोहरूमा पठाउन थाल्यो ।^६ तर काठमाडौंबाहिरका रेडियोको आवश्यकता र कम्प्यूनिकेशन कर्नरको उद्देश्य अनुरूप रेडियोलाई जोड्ने अहिलेको जस्तो सरल प्रविधि आइसकेको थिएन । *कायाकैरन* काठमाडौंमा तयार गरी त्यसको क्यासेट र सिडी कुरियर सेवाबाट रेडियोमा पठाइन्थ्यो । *कायाकैरन* बजाएबापत यी रेडियोले कम्प्यूनिकेशन कर्नरलाई मासिक औसत ३,५०० (कार्यक्रम बजाएबापत १,००० र कुरियर सेवाबापत २,५००) रुपियाँ तिर्नुपर्थ्यो ।

^५ कम्प्यूनिकेशन कर्नर जन्मिनु अघिदेखि नै गोपाल गुरागाईसहितको एउटा समूह विकास सञ्चारलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा त्यसै अनुरूपका पत्रपत्रिका, सुन्ने पत्रिका (अडियो म्यागेजिन) तथा रेडियो कार्यक्रम उत्पादनमा सक्रिय थियो । २०५४ सालतिर उक्त समूहले रेडियो नेपालमा संलग्न रहेर *खोजखबर* नामक समसामयिक कार्यक्रम उत्पादन गर्‍यो । सात महिनामै *खोजखबर* बन्द भएपछि त्यही ढाँचाको *हाकाहाकी* नामक अर्को कार्यक्रम उत्पादन गर्न थाल्यो । यो रेडियो नेपाल बाहिरबाट उत्पादन भएको भए पनि रेडियो नेपालमा प्रसारण हुन्थ्यो । आर्थिक हिसाबले भने यो कार्यक्रमलाई प्रारम्भमा विकास सञ्चारको क्षेत्रमा काम गर्दै आएको गैरसरकारी संस्था-विकास सञ्चार केन्द्र-को सहयोग थियो । २०५५ मा गोपाल गुरागाईको समूहले रेडियो कार्यक्रम उत्पादन तथा रेडियोसम्बन्धी तालिम र अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले निजी कम्पनीका रूपमा कम्प्यूनिकेशन कर्नरको स्थापना गरेका हुन् । *खोजखबर* र *हाकाहाकी* कार्यक्रमवारे विस्तृत विवरण जान्न क्रमशः हुमागाई (२०६०) र गुरागाई (२०६१) हेर्नुहोस् ।

^६ यो जानकारी गोपाल गुरागाईसँग २०६५ असोज १२ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छ । उनका अनुसार २०५७ भदौ ७ बाट हप्तामा तीनपटक (सोमवार, बुधवार र शुक्रवार) बज्ने यो कार्यक्रम सुरुमा म्यागेजिन शैलीमा थियो ।

तर कुरियर सेवा भरपर्दो र नियमित नभएपछि कार्यक्रमको सिडी हवाइजहाज र बसबाट पठाउन थालियो। यो माध्यमका पनि कमजोरी थिए : कहिले हवाइजहाज समयमा नउड्ने, कहिले चक्काजाम र बाढी पहिरोले बस नगुड्ने। यही क्रममा २०५८ को असारमा पृथ्वी राजमार्गको कृष्णभीरमा गएको पहिरोका कारण राजमार्ग लामो समय अवरुद्ध भयो। नियमित रूपमा सिडीमार्फत बसबाट गइरहेको यो कार्यक्रम पनि रोकियो। त्यति नै बेला भैरहवा विमानस्थलमा करिब १० दिन लगातार पानी जमेकाले हवाइमार्गबाट पनि कार्यक्रमका क्यासेट र सिडी जान सकेनन्। त्यसपछि केही समय कार्यक्रम रोकियो। पछि रेडियोको आपसी सल्लाहमा यसलाई पठाउने अर्को विकल्पको खोजी सुरु भयो। कम्यूनिकेशन कर्नरको आफ्नै पहल र उत्पादनमा थालिएको नेटवर्कको यो पहिलो चरण थियो।

इन्टरनेटमा आधारित नेटवर्क परियोजना (सन् २०००-२००२)

काठमाडौँबाहिरका स्थानीय रेडियोमा समाचार र कार्यक्रमको माग बढ्दै गएको थियो। तर त्यस्ता कार्यक्रम उपलब्ध गराउने भरपर्दो प्रविधि नभएकाले कम्यूनिकेशन कर्नर त्यसको खोजीमा लाग्यो। काठमाडौँमा त इन्टरनेट राम्रै ब्याण्डवीथमा आइसकेको थियो तर उपत्यकाबाहिर निकै कम ब्याण्डवीथमा र डायल अप सिस्टममा मात्र उपलब्ध थियो, जुन समस्या अद्यापि छ। नेपालमा भर्खरभर्खर प्रवेश गरेको यो नयाँ मिडियाबारे पानस साउथ एसिया केही काम गर्न खोजिरहेको थियो। त्यतिबेला पानसका निर्देशक थिए पत्रकार कुन्द दीक्षित। कम्यूनिकेशन कर्नरको खोजी र पानसको नयाँ मिडियाबारे काम गर्ने रुचि दुवै मिलेपछि पानस साउथ एसियाको अग्रसरतामा प्रविधिका लागि एउटा परियोजना तयार भयो। सन् २००० को मध्यतिर चेक रिपब्लिकको सेन्टर फर एडभान्स्ड मिडिया प्राग (Center for Advanced Media Prague-CAMP) को आर्थिक सहयोग र पानस साउथ एसियाको संयोजनमा इन्टरनेटमा आधारित एफएम रेडियोको नेटवर्क स्थापना गर्ने परियोजना (नेपाल नेटवर्क अफ एफएम रेडियो) सुरु भयो। यसको कार्यान्वयन पनि पानसले नै गरेको थियो। यो परियोजनाको दीर्घकालीन उद्देश्य इन्टरनेट, ताररहित र नयाँ मिडिया सबै प्रविधिको मिश्रण गरी नेपालका रेडियो (एफएम, एएम र सर्टवेभ) बीच रेडियो कार्यक्रम आदानप्रदान गर्नु थियो।

त्यतिबेला काठमाडौँबाहिर तीन ओटा रेडियोमा मात्र इन्टरनेट सेवा पुगेको थियो। ती थिए—मनकामना एफएम (हेटौँडा), माछापुच्छ्रे एफएम (पोखरा) र सप्तकोशी एफएम (इटहरी)। रेडियोलाई इन्टरनेटमार्फत नेटवर्कमा जोड्ने परियोजना सञ्चालन भएपछि कम्यूनिकेशन कर्नर र पानस साउथ एसियाको

संयुक्त आयोजनामा डिजिटल ब्रोडकास्टिङ तालिमको आयोजना गरियो । २०५८ असार २०-२४ सम्म चलेको यो तालिममा कम्प्यूनिकेशन कर्नर र पानस साउथ एसिया साथै काठमाडौँ बाहिरका ५ ओटा रेडियो (रेडियो लुम्बिनी, रुपन्देही; रेडियो मदनपोखरा, पाल्पा; मनकामना एफएम, हेटौँडा; माछापुच्छ्रे एफएम, पोखरा र सप्तकोशी एफएम, इटहरी) का प्राविधिज्ञ तथा स्टेसनका नीतिनिर्माता सहभागी थिए । यो तालिमको मुख्य उद्देश्य डिजिटल रेकर्डिङबारे जानकारी दिनु थियो । यसअघि रेडियोले क्यासेट र स्पूलमा रेकर्ड गरेर कार्यक्रम तयार पार्थे । तालिमका लागि फ्रान्सबाट एकजना विज्ञ भिकाइएको थियो भने नेपाली तालिम प्रशिक्षकका रूपमा पवनप्रकाश उप्रेती थिए ।

यो तालिममा कम्प्युटरमा कार्यक्रम रेकर्ड गर्ने, सम्पादन गर्ने, रेकर्ड गरिएका कार्यक्रमका ठूलो अडियो फाइललाई खुम्च्याएर (कम्प्रेस गरेर) सानो आकार (एमपीथ्री) मा बदल्ने र कम्प्युटरमार्फत फाइल आदानप्रदान गर्ने तरिका (एफटीपी) बारे जानकारी दिइएको थियो । यसरी कम्प्रेस गरिएका फाइललाई इमेलमार्फत एफएम रेडियोहरूमा पठाउने र रेडियोको नियमित प्रसारणअघि रेडियोहरूले डाउनलोड गरी प्रसारण गर्ने अभ्यासबारे जानकारी गराइयो । यसपछि परियोजनामा सम्मिलित हुने हरेक एफएम रेडियोलाई एक एक ओटा कम्प्युटर उपलब्ध गराइयो । ती कम्प्युटरमा त्यतिबेला नौलो मानिएको 'कुल एडिट प्रो' र अन्य आवश्यक सफ्टवेयरहरूसमेत हालेर दिइएको थियो ।^९ सुरुमा यो नेटवर्कमा *कायाकैरन* र *आलोपालो* गरी दुईओटा कार्यक्रम आदानप्रदान हुन्थे । नेटवर्कलाई दुईतिर्फ बनाउने र विषयवस्तुलाई स्वतन्त्र तुल्याउने उद्देश्यले यी दुई कार्यक्रम सुरु गरिएका थिए । *कायाकैरन* विशुद्ध रूपमा समाचारमा आधारित कार्यक्रम थियो । यसको उत्पादन प्रक्रियामा परियोजनाको कुनै सहयोग थिएन । यो कार्यक्रम कर्नरले आफ्नै लगानीमा उत्पादन गर्थ्यो । *आलोपालो* भने नेटवर्कमा रहेका रेडियोले आफ्नै लगानीमा उत्पादन गर्थे । यसमा मानवअधिकार, संस्कृति र जीवनचर्याका विविध पाटो समेटिएका थिए ।^{१०}

^९ पानोस साउथ एसियाका किशोर प्रधानसँग २०६५ असोज १५ मा गरिएको कुराकानीअनुसार रेडियो लुम्बिनीले विभिन्न कारण देखाउँदै परियोजनाअन्तर्गत दिइएको कम्प्युटर लिएन । पछि सो कम्प्युटर रेडियो स्वर्गद्वारी (दाङ) लाई दिइयो ।

^{१०} *आलोपालो* कार्यक्रम सुरुदेखि नै सिडीमार्फत पठाइन्थ्यो । नेटवर्कमा रहेका रेडियोले सुरुमा आफूले उत्पादन गरेको *आलोपालो*को सिडी कम्प्यूनिकेशन कर्नरमा पठाउने र कर्नरले पुनः सबै रेडियोले हरेक सोमवार बिहान ८ बजे एकैपटक बजाउने सहमति भएअनुसार थप सिडी बनाएर सम्बन्धित रेडियो स्टेसनसम्म पठाउँथ्यो । यसका लागि बुधवारभित्र नेटवर्क सदस्यहरूले कार्यक्रम उत्पादन गरेर

परियोजनाले लिएको लक्ष्य अनुसार इन्टरनेटमा आधारित नेटवर्क सुरु त भयो तर काठमाडौँबाहिरका स्थानीय सहरमा इन्टरनेटको व्याण्डवीथ निकै सानो भएकाले यसले सोचे अनुरूपको गति लिन सकेन । कार्यक्रमका फाइल १० मेगाबाइट सम्म ठूला हुन्थे । तिनलाई टुक्रुचाएर ५/५ मेगाबाइटका दुई ओटा फाइल बनाएर पठाउँदा पनि रेडियोहरूले प्रसारणका लागि निर्धारित समयमा फाइल डाउनलोड गर्न सक्दैनथे । यसले गर्दा कार्यक्रम *कार्याकैरन* बज्ने नबज्ने ठेगान भएन । एक महिनासम्मको परीक्षणपछि रेडियोले यो प्रक्रिया निकै भ्रङ्गटिलो भएको महसुस गरे र यसको उपयोग गर्न छोडे ।^{११} यसरी रेडियोहरूलाई इन्टरनेटबाट जोड्ने परियोजना सफल हुन नसकेपछि अर्को प्रविधि अर्थात् टेलिफोन हाइब्रिडको उपयोग गर्न थालियो । यो कम्प्युनिकेशन कर्नर र रेडियोको आफ्नै पहलमा सुरु भएको थियो ।

टेलिफोन हाइब्रिड (सन् २०००-२००३)

पानसले कार्यान्वयन गरेको इन्टरनेटमा आधारित परियोजना सफल हुन नसकेपछि कम्प्युनिकेशन कर्नर र यसका साभेदार रेडियोहरूले *कार्याकैरन*लाई टेलिफोन हाइब्रिडमार्फत प्राप्त गरी प्रसारण गर्न थाले । यो प्रविधि करिब ३ वर्षसम्म चल्यो । कर्नरसँग सुरुमा एउटा मात्र हाइब्रिड हुनाले सबै रेडियोलाई एकैपटक कार्यक्रम उपलब्ध गराउन सकिँदैनथ्यो । अन्य रेडियोलाई कार्यक्रम वितरण गर्न पुनः सुरुदेखि नै दोहो-याउनुपर्ने हुन्थ्यो । पछि रेडियोकै सहयोग र कर्नरको आफ्नै लगानीमा हाइब्रिड थपदै जाँदा चार ओटासम्म पुग्यो । तथापि टेलिफोन हाइब्रिड प्रविधिको पनि केही सीमा र समस्या थिए । जस्तो : कुनै बेला टेलिफोनको लाइन हुँदैनथ्यो । कुनै बेला आवाजको गुणस्तर बिग्रन्थ्यो । दिनै पिच्छे ३० मिनेटको कार्यक्रम प्राप्त गर्नका लागि एउटा रेडियोले मासिक १५ देखि २० हजार रुपियाँसम्म टेलिफोन बिल तिर्नुपर्थ्यो । यो खर्चले स्थानीय रेडियोको टाउको दुखायो । तथापि वैकल्पिक प्रविधि नहुँदा उनीहरू यो प्रणालीमा उपयोग गर्न बाध्य थिए । यस नेटवर्कमा सात ओटा रेडियो सामेल थिए । हाइब्रिडले धान्न नसक्ने भएपछि प्रविधिको अर्को चरण सुरु भयो- स्याटलाइटमा आधारित नेटवर्कको ।

पठाइसक्नुपर्ने समझदारी भएको थियो । सुरुमा निकै राम्रो अभ्यासका रूपमा देखा परेको यो कार्यक्रम पछि विस्तारै रेडियो स्टेसनको कम प्राथमिकतामा पर्न थाल्यो र करिब ५ वर्ष चलेपछि बन्द भयो ।

^{११} यो र यसपछि आउने अनुच्छेदहरू पानस साउथ एसियाका किशोर प्रधानसँग २०६५ असोज १५ र कम्प्युनिकेशन कर्नरका गोपाल गुरागाईंसँग २०६५ असोज १२ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छन् ।

स्याटेलाइटमा आधारित नेटवर्क (सन् २००३-२००५)

कम्यूनिकेशन कर्नरले कार्यक्रम वितरण गर्ने दुई ओटा प्रविधि सफल नभएपछि उपयुक्त प्रविधिको खोजी गर्न करिब ६ महिना लाग्यो। यसरी पाइएको प्रविधि थियो- स्याटेलाइट प्रविधि। आफैले स्याटेलाइट (स्याटेलाइट अर्थ स्टेसन, स्याटेलाइट रेडियो रिसिभर, इन्स्टलेसनसमेत) राख्नका लागि त्यतिबेला भण्डै २ लाख डलर लाग्ने मोटामोटी हिसाब गरिएको थियो। कर्नर आफैले त्यत्रो लगानी गर्नसक्ने अवस्था थिएन। त्यसैले स्याटेलाइट प्रविधि प्रयोग गरिरहेका अन्य संस्थासँग सम्पर्क गरियो। भर्खरै स्याटेलाइटमा गएको निजी टेलिभिजन-च्यानल नेपाललाई अडियो लिङ्ग उपलब्ध गराउनका लागि आग्रह गरियो। तर उसले तीन महिनासम्म पनि सो सेवा दिने नदिने निर्णय गरेन। यसपछि स्याटेलाइट प्रविधिकै उपयोग गरिरहेको इन्टरनेट सेवा प्रदायक संस्था मर्कन्टाइल कम्यूनिकेशनसँग सम्पर्क भयो। छलफलपछि ऊ अडियो लिङ्ग उपलब्ध गराउन सहमत भयो। यसपछि २०६० मङ्सिर ८ मा कम्यूनिकेशन कर्नरले सञ्चार मन्त्रालयबाट डिजिटल अडियो ब्रोडकास्टिङ पे च्यानलको इजाजत पनि लियो। यो प्रविधिको उपयोग गर्नका लागि कर्नरको कुपण्डोलस्थित स्टुडियोबाट मर्कन्टाइलसम्म अडियो तरङ्ग पुऱ्याउन आवश्यक थियो। त्यसका लागि नेपाल दूरसञ्चारको २ ओटा लिज लाइन लिइयो तर त्यो भरपर्दो नभएपछि केवल नेटवर्क व्यवसायीसँग आग्रह गरेर कुपण्डोलस्थित कर्नरको कार्यालयदेखि अहिलेको सञ्चय कोष रहेको भवनमा रहेको मर्कन्टाइल कम्यूनिकेशनको टेक्निकल हबसम्म केवल लाइनमार्फत अडियो तरङ्ग पुऱ्याइएको थियो। त्यहाँबाट त्यस सिग्नललाई मर्कन्टाइलको आफ्नै स्वतन्त्र प्रणालीमार्फत कान्तिपथस्थित कार्यालयमा पुऱ्याइयो। यसरी पुऱ्याइएको अडियो लिङ्गलाई मर्कन्टाइलले अपलिङ्ग गरिदिने र त्यस बापतको भाडा उसलाई बुझाउनुपर्ने हुन्थ्यो। यसका लागि दाताको खोजी सुरु भयो। यसै क्रममा मिडिया विकास ऋण कोष^{१२} (Media Development Loan Fund-MDLF) का एसिया निर्देशक मार्टिन हालासँग सम्पर्क भयो। कोष ५० हजार अमेरिकी डलर बराबरको अनुदान सहयोग गर्न तयार भयो। बाँकी रकम कम्यूनिकेशन कर्नर र नेटवर्कमा जोडिन चाहने रेडियो स्टेसनले बेहोर्ने गरी संयुक्त प्रयासमा परियोजना तयार पारियो।

यस परियोजना अनुसार मिडिया विकास ऋण कोषको अनुदान सहयोग अर्न्तगत कम्यूनिकेशन कर्नरको स्टुडियो सुधार गर्ने, प्राविधिज्ञहरूको कन्सल्टेन्सी

^{१२} विकासोन्मुख देशहरूमा सूचनाको प्रवाहलाई सघाउन प्रविधिमाथि लगानी गर्दै आएको यो कोषले व्यावसायिक मिडिया गृहहरूलाई न्यून ब्याज दरमा ऋण पनि उपलब्ध गराउँदै आएको छ (गिसानी सन् २००१)।

शुल्क तिर्ने, परियोजनाको संयोजन गर्ने, रेडियो स्टेसनले स्याटेलाइट डिस्क किन्ने, काठमाडौँबाट प्राविधिज्ञलाई लैजाने क्रममा आवश्यक खाने बस्ने र यातायात खर्चको प्रबन्ध गर्ने त्रिपक्षीय समझदारी भयो । यो परियोजनाको कूल रकम ८३ हजार डलर थियो । ५० हजार मिडिया विकास ऋण कोष र ३३ हजार डलर बराबरको रकम कम्प्युनिकेशन कर्नर र रेडियोले बेहोरेका थिए । यस परियोजनामा ६५ प्रतिशत अनुदान सहयोग, २० प्रतिशत कम्प्युनिकेशन कर्नरको लगानी र १५ प्रतिशत रेडियो स्टेसनको लगानी थियो । स्याटेलाइटमा आधारित नेटवर्क सुरु हुनुअगावै स्थानीय रेडियो स्टेसनलाई स्याटेलाइट प्राविधिबारे तालिम दिन डेनिस अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोग अन्तर्गतको मानवअधिकार तथा असल शासन सल्लाह एकाइ (डानिडा/हुगउ) ले सहयोग गरेको थियो । नेपालमा स्याटेलाइट नेटवर्कको अभ्यास गर्नुपूर्व मिडिया विकास ऋण कोषले सोही अनुदान रकमभित्रैबाट वस्तुस्थिति बुझ्न र प्राविधिबारे जानकारी दिलाउन गोपाल गुरागाईँलाई इण्डोनेसिया पठाएको थियो । गुरागाईँका अनुसार रेडियो नेटवर्कको अभ्यास गरिसकेको देश इण्डोनेसियामा एमडीएलएफकै सहयोगमा २५० भन्दा बढी रेडियो समेटेर नेटवर्कको अभ्यास भइसकेको थियो ।^{१३}

यसपछि नेटवर्कलाई दुई वर्षसम्म कार्यान्वयन र सञ्चालन गर्न एउटा सल्लाहकार समिति पनि बनाउने तय भयो । यो सल्लाहकार समितिका अध्यक्ष पत्रकार भारतदत्त कोइराला थिए भने सदस्यमा कम्प्युनिकेशन कर्नरका गोपाल गुरागाईँ, रेडियो स्टेसनका तर्फबाट रेडियो मदनपोखराका गुणाकर अर्याल, मिडिया विकास ऋण कोषका तर्फबाट मार्टिन हाला र सल्लाहकारको भूमिकामा पानस साउथ एसियाका किशोर प्रधान थिए । यसरी पहिलोपटक सन् २००४ मा नेपालमा स्याटेलाइट प्राविधिमाफत रेडियो नेटवर्कको अभ्यास सुरु भयो र त्यसका सहयात्रीको सङ्ख्या बढेर १४ पुग्यो ।^{१४} स्याटेलाइट प्राविधिमा आधारित नेटवर्क बनेपछि नेटवर्कडको अवस्था कसरी बदलियो भन्ने कुरा तालिका १.१ मा देखाइएको छ ।

पहिले नेटवर्कमा आवद्ध स्थानीय रेडियोले काठमाडौँका समाचार मात्र पाएका थिए भने स्याटेलाइटमा आधारित नेटवर्कको स्थापनापछि विभिन्न खालका (शिक्षामूलक,

^{१३} गोपाल गुरागाईँसँग २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{१४} यो खण्डमा उल्लेख भएका तथ्य र जानकारी कम्प्युनिकेशन कर्नरका गोपाल गुरागाईँसँग २०६५ असार २३, असोज १२ र कात्तिक २२, पानस साउथ एसियाका किशोर प्रधानसँग २०६५ असोज १५ र सो परियोजनाअन्तर्गत त्यतिबेला प्राविधिज्ञको जिम्मेवारी सम्हालेका पवनप्रकाश उप्रेतीसँग २०६५ साउन ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छन् ।

तालिका १.१ : स्याटेलाइट प्रविधि प्रयोग गर्नु अघि र पछिको नेटवर्कको अवस्था, सन् २००४

प्रयोग हुनुअघि	प्रयोग भएपछि
२५ मिनेटको एक मात्र कार्यक्रम	दैनिक एक घण्टा दुई ओटा कार्यक्रम
विउंसो न्यूज बुलेटिन थिएन	दैनिक चार ओटा १० मिनेटका लामा समाचार बुलेटिन
एक मात्र सामुदायिक रेडियो नेटवर्कमा सहभागी थियो	चारओटा सामुदायिक रेडियो नेटवर्कमा सहभागी भए
चारओटा एफएम स्टेसनका लागि प्राविधिक कठिनाई थियो	देशभरी एकैसाथ प्रसारण गर्न सकियो
श्रव्य सामग्रीको गुणस्तर कमजोर थियो	मोनों श्रव्य गुणस्तर
एसटीडी टेलिफोन खर्च बढी थियो	सस्तो र विश्वसनीय सातै दिन र चौबिसै घण्टा
७ ओटा रेडियो स्टेसन आवद्ध थिए	दोब्बर (१४) भए

स्रोत: कम्प्युनिकेशन कर्नर (सन् २००८) ।

विकासमूलक आदि) कार्यक्रम पनि लिन र प्रसारण गर्न थाले । यसरी सुरु भएको स्याटेलाइट प्रविधिमा आधारित नेटवर्क संस्थागत होओस् र त्यसमा रेडियोहरूको पनि स्वामित्व रहोस् भन्ने सोचाइ थियो । यसका लागि काठमाडौंमा रेन्वो एफएम प्रालि, उपत्यकाबाहिरका ९ ओटा एफएम रेडियो र कम्प्युनिकेशन कर्नरको क्रमशः ३४, ३३ र ३३ प्रतिशत शेयर रहने गरी नेपाल एफएम नेटवर्क बनाइयो । यसको उद्देश्य नेपाल एफएमलाई बाहिरका रेडियो र कार्यक्रम उत्पादन गृहको साझा आधारभूमि (प्लेटफर्म) बनाउनु थियो । नेटवर्क व्यवस्थापन, कार्यक्रम उत्पादन तथा वितरण कम्प्युनिकेशन कर्नरले गर्ने र प्रसारण नेपाल एफएम र अन्य रेडियो स्टेसनले गर्ने तय भयो । यसरी २०६१ मङ्सिरबाट सुरु भएको नेपाल एफएम नेटवर्क करिब दुई महिनासम्म चल्यो । २०६१ माघ १९ मा सुरु भएको शाही शासनले सञ्चारमाध्यममाथि आक्रमण गरेपछि यो नेटवर्क अवरुद्ध भयो । यस बीचमा नेपाल एफएमसँग नीतिगत असहमति जनाउँदै कम्प्युनिकेशन कर्नर त्यसबाट अलगियो । केही समयका लागि रेडियोको नेटवर्क बन्द भयो ।

नेपालको पहिलो स्याटेलाइट रेडियो (सन् २००६)

२०६१ माघ १९ मा सुरु भएको १८ महिने शाही शासनकाल २०६३ बैशाख ११ मा अन्त्य भएपछि सञ्चारमाथि लागेका प्रतिबन्ध फुकुवा भए । लामो समय अवरुद्ध भएको नेटवर्क फेरि चलाउन कर्नर आफैले स्याटेलाइट रेडियो स्थापना गर्ने निधो गर्‍यो । २०६३ असार ६ मा उज्यालो च्यानलका लागि इजाजत लियो ।

यसैबीच सन् २००६ को नोभेम्बर (२०६३ मङ्सिर) मा नेपालका स्थानीय तथा नेटवर्क एफएम रेडियोको क्षमता अभिवृद्धिका लागि एउटा परियोजना पनि तयार भयो । यसमा अमेरिकी सहयोग नियोग (यूएसएआईडी) अन्तर्गतको अफिस अफ ट्रान्जिसन इनिसिएटिभ्स (ओटीआई) र अर्को अमेरिकी संस्था ओपन सोसाइटी इन्स्टिच्यूट (ओएसआई) ले आर्थिक सहयोग गरे । यो परियोजना सन् २००८ को नोभेम्बरसम्म लागू भएको थियो । संविधानसभा र मानवअधिकारसम्बन्धी कार्यक्रम देशभरका रेडियोमा एकसाथ बजाउने उद्देश्यले यी संस्थाले सहयोग गरेका थिए । यसअघि नै स्याटेलाइट रेडियोको च्यानल १ का लागि इजाजत लिइसकेको कम्यूनिकेशन कर्नरले परियोजना आउने निश्चित भएपछि २०६३ असोज १० मा दोस्रो च्यानलको पनि इजाजत लियो । यस परियोजनाले यसअघि ६४ केबीपीएस क्षमता रहेको पहिलो च्यानललाई अपग्रेड गरी १२८ केबीपीएस पुऱ्याउने र दोस्रो च्यानल कार्यक्रम उत्पादकहरूलाई परियोजना अवधिभरका लागि उपलब्ध गराउने उद्देश्य लिएको थियो । यो परियोजनामा दुई ओटा संस्था जोडिएका थिए । अघिल्लो परियोजनामा सल्लाहकारको भूमिकामा मात्र रहेको पानस साउथ एसियाले परियोजना व्यवस्थापन र सदस्य रेडियोको क्षमता अभिवृद्धिका लागि ओएसआईसँग सम्झौता गर्‍यो । यसैगरी, कम्यूनिकेशन कर्नरले नेटवर्कको प्राविधिक क्षमता विकासका लागि ओएसआई तथा युएसएआईडी/ओटीआई दुवैसँग सम्झौता गर्‍यो ।^{१५}

परियोजनाले सहयोग गर्ने ओपन च्यानललाई सञ्चालन गर्न विभिन्न पक्षबीच सहमति भयो । सो सहमतिमा कम्यूनिकेशन कर्नर, पानस साउथ एसिया, कार्यक्रम उत्पादन साभेदार, रेडियो स्टेसन र परियोजना व्यवस्थापन समिति सबैले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका छुट्टाछुट्टै उल्लेख गरिएको थियो । यो सहमतिमा एन्टेना फाउण्डेशन नेपाल, अस्मिता महिला प्रकाशन गृह, दलित सेवा सङ्घ (जागरण मिडिया सेन्टरसहित), एचबीसी एफएम, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो पब्लिक), रेडियो सगरमाथा, कम्यूनिकेशन कर्नर र पानस साउथ एसियाले हस्ताक्षर गरेका थिए ।^{१६}

^{१५} यो जानकारी ओपन च्यानलबारे गरिएको सहमतिपत्रमा आधारित छ ।

^{१६} पानोस साउथ एसियाका किशोर प्रधानसँग २०६५ असोज १५ मा गरिएको कुराकानीमा उनले बताए अनुसार सुरुमा ओपन च्यानलको सञ्चालन गर्न सामुदायिक रेडियोहरूको छाँटा सङ्गठन सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घ (अकोराब) लाई आग्रह गरिएको थियो तर उसले यसमा रुचि देखाएन । अकोराबकै एक सदस्य रेडियो सगरमाथाले यो सहमति पत्रमा हस्ताक्षर गरेर पनि पछि आफूलाई यो नेटवर्कबाट अलग राख्यो ।

ओपन च्यानललाई व्यवस्थापन गर्न दुई वर्षका लागि पाँच सदस्यीय परियोजना व्यवस्थापन समिति (पीएमसी) पनि निर्माण गरियो । यसमा पानस र कम्यूनिकेशन कर्नरका एकएक जना प्रतिनिधि, कार्यक्रम उत्पादन साभेदारका तर्फबाट दुई जना र एक जना स्वतन्त्र व्यक्ति रहने प्रावधान थियो । यसअन्तर्गत स्वतन्त्र व्यक्तिका रूपमा पत्रकार कनकमणि दीक्षित, कम्यूनिकेशन कर्नरका गोपाल गुरागाई, पानसका किशोर प्रधान, र उत्पादन गृहका तर्फबाट एन्टेना फाउण्डेशन र इक्वल एक्सेस नेपालका प्रतिनिधि सामेल थिए । ओपन च्यानलबाट प्रसारण हुने कार्यक्रम र तिनको प्रकृतिको मापदण्ड यही समितिले तोक्थ्यो र उपयोग गर्ने संस्थाहरूलाई दिइने समय पनि उसैले तय गर्थ्यो ।

यो परियोजनाअन्तर्गत मुख्यतया चार ओटा काम भएका थिए । पहिलो, कम्यूनिकेशन कर्नरको कार्यालयमा स्याटेलाइट अपलिङ्ग अर्थ स्टेसन स्थापना गर्ने र उसको स्टुडियो र समाचार कक्षको स्तर बढाउने, नेटवर्क हब र त्यसमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने थिए । दोस्रो, एफएम रेडियोहरूमा डिजिटल अडियो ब्रोडकास्ट रिसिभर जडान गर्ने थियो । यसरी ५२ ओटा रेडियो प्राविधिक रूपले जोडिए । तेस्रो, तीन ओटा रेडियो (सप्तकोशी एफएम, इटहरी; माछापुच्छ्रे एफएम, पोखरा; र रेडियो मदनपोखरा, पाल्पा) लाई रणनीतिक रेडियोका रूपमा लिई तिनको प्रसारण क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । चौथो, कार्यक्रम उत्पादन गृह र सार्वजनिक ठाउँहरूमा फाइबर अप्टिकमार्फत डिजिटल नेटवर्क स्थापना गर्ने । यसअन्तर्गत एन्टेना फाउण्डेशन नेपाल, अस्मिता महिला प्रकाशन गृह, दलित सेवा सङ्घ, जागरण मिडिया सेन्टर, नेपालय, आरोहण गुरुकुल थिएटर, अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन केन्द्र, एचबीसी एफएम, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो पब्लिक), कम्यूनिकेशन कर्नर (कुपण्डोल र सानेपा) र पानस साउथ एसियामा फाइबर अप्टिक स्थापना गरिएको थियो । दुवै च्यानललाई एउटै स्याटेलाइट रिसिभरमार्फत प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था गरियो । सन् २००८ को नोभेम्बर अन्तसम्ममा ७५ ओटा एफएम रेडियो यो नेटवर्कमा आवद्ध भएका थिए ।^{१९}

रेडियोको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने परियोजना पानस साउथ एसियाले कार्यान्वयन गरेको थियो । यसभित्र उसले चार किसिमका तालिम (रेडियोको व्यवस्थापक, प्राविधिक व्यवस्थापक, वरिष्ठ कार्यक्रम उत्पादक र कनिष्ठ कार्यक्रम उत्पादकका लागि) सम्पन्न गर्‍यो । परियोजनाको अन्तसम्ममा करिब दुई सय जनालाई यस्तो तालिम प्रदान गरिएको थियो ।

^{१९} यो परियोजना सन् २००८ को नोभेम्बरपछि समाप्त भएको छ ।

अन्य नेटवर्कको जन्म र विस्तार

२०६१ माघ १९ मा तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनकालमा रेडियोको समाचारमा प्रतिबन्ध लगाइए पछि नेपाल एफएम छुट्टै नेटवर्कका रूपमा सुरु भयो । यसअघि उसले प्रयोग गर्दै आएको कम्यूनिकेशन कर्नरको सञ्जालबाट यो नेटवर्क अलग भयो । २०६३ वैशाखमा सञ्चारमाध्यममा लगाइएको प्रतिबन्ध पूर्ण रूपमा खारेज भएपछि केही समय नेपाल एफएम नेटवर्क टेलिफोन हाइब्रिडमार्फत सञ्चालन भयो । यसमा काठमाडौं बाहिरका पाँच ओटा रेडियो सामेल थिए । उसले २०६३ वैशाखदेखि नै स्याटेलाइटमा आधारित नेटवर्क बनाउने अभियान थाल्यो । यो काम २०६३ साउनमा पूरा भयो । यसले इजरायलको टेलिस्टार टेन नामक स्याटेलाइटसँग एक वर्षको सम्झौता गर्‍यो । यो स्याटेलाइटमार्फत नेटवर्क निर्माण गर्दा हाल प्रयोगमा ल्याइएको जस्तै प्रविधिको उपयोग गरियो । त्यसबेला यो स्याटेलाइट प्रयोग गरेबापत उसले मासिक डेढ लाख रुपियाँ तिर्नुपर्थ्यो । २०६४ फागुनदेखि यो नेटवर्कले नेपाल टेलिभिजन-२ (एनटीभी टु) को स्याटेलाइट प्रयोग गर्दै आएको छ ।^{१९} नेपाल टेलिभिजनले सार्वजनिक रूपमा आह्वान गरेको टेन्डरमा प्रतिस्पर्धा गरेर उसले सुरुमा एक वर्षका लागि स्याटेलाइट उपयोग गर्ने अनुमति पायो । लामो समयसम्मका लागि यो प्रविधि लिने संस्थालाई आपसी सहमतिका आधारमा समयसीमा बढाउने व्यवस्था भए अनुसार यो नेटवर्कले नेपाल टेलिभिजनको स्याटेलाइट प्रयोग गर्दै आएको छ ।^{१९}

स्याटेलाइटको इजाजत लिएको दोस्रो नेटवर्क भने रेडियो मिर्मिरेको नेटवर्क हो । रेडियो मिर्मिरेले २०६६ जेठदेखि आफ्नो छुट्टै नेटवर्क सञ्चालन गर्ने तयारी गरिरहेको छ । सामुदायिक रेडियो साभेदार संयन्त्र अर्को नेटवर्क हो । यसमा २१ ओटा रेडियो सामेल छन् । यो नेटवर्क यसमा आवद्ध रेडियोबीच इमेल प्रविधि

^{१९} इक्वल एक्सेस नेपालका प्राविधिक संयोजक पवनप्रकाश उप्रेतीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार टेलिभिजनको 'व्याण्डबीथ' ठूलो भएका कारण टेलिभिजन प्रसारणका लागि हुने भिडियो र अडियोसँगसँगै अर्को थप अडियोको च्यानल पठाउन सकिने व्यवस्था हुन्छ । नेपाल एफएम नेटवर्कले यही तेस्रो अडियोमार्फत आफ्नो प्रसारणलाई अन्य रेडियो समक्ष पुऱ्याएको छ । हाल नेपाल एफएमले सिंहदरवारस्थित नेपाल टेलिभिजन-२ को प्रसारण कक्षमा एफएम टिप्ने शक्तिशाली रेडियो राखेर सो रेडियोको प्रसारणलाई यो अडियो च्यानलमा मिसाउँछ र सो सिग्नल प्राप्त गर्नका लागि स्थानीय रेडियोले नेपाल टेलिभिजन हेर्नका लागि आवश्यक पर्ने रिसेभर एन्टेनाबाट अडियो स्रोत प्राप्त गर्छन् ।

^{१९} यो अनुच्छेद नेपाल एफएम नेटवर्कका प्रबन्ध निर्देशक विष्णुहरि ढकालसँग २०६५ पुस १० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छ ।

(ग्रुप इमेल) मार्फत लिखित सामग्री (टेक्स्ट न्यूज) आदानप्रदानमा मात्र सीमित छ । सामुदायिक रेडियोहरूको छाता संस्था सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घ (अकोराव) ले पनि आफ्नै स्याटेलाइट नेटवर्क सञ्चालन तयारीमा छ ।

निर्माण प्रक्रिया

विभिन्न नेटवर्कले छुट्टाछुट्टै प्रक्रिया निर्धारण गरेका हुन्छन् । नेटवर्कमा प्रवेश गर्नुपूर्व केही सहमति वा सम्झौता गरिन्छ । यस खण्डमा विभिन्न रेडियो नेटवर्कको परिचय र निर्माण प्रक्रियाबारे चर्चा गरिएको छ :

उज्यालो ९० नेटवर्क

कम्यूनिकेशन कर्नरको स्वामित्वमा रहेको यो नेटवर्कमा प्राविधिक रूपले ७४ ओटा (२०६५ मङ्सिर अन्तसम्म) एफएम रेडियोहरू आवद्ध छन् (हेर्नुहोस् अनुसूची १) । तर यो नेटवर्कले उत्पादन गर्दै आएका *कायाकैरन* र *नेपाल दर्पण* बजाउने रेडियोको सङ्ख्या भने ५० छ । यी दुई कार्यक्रम नबजाउने रेडियोले पनि उक्त नेटवर्कमार्फत जाने अन्य कार्यक्रम प्रसारण गर्छन् । अर्थात् यस नेटवर्कमा आवद्ध ७४ औँटै रेडियोले उही कार्यक्रमहरू बजाउँछन् भन्ने छैन । त्यसैले प्रसारण गर्ने रेडियोको सङ्ख्या पनि कार्यक्रमपिच्छे फरक छ । साथै, उज्यालो ९० नेटवर्कले *कायाकैरन* र *नेपाल दर्पण* र अरू कार्यक्रम प्रसारणका लागि फरक फरक सर्त र मापदण्ड तोकेको छ । समाचारमूलक कार्यक्रममा कुन रेडियोलाई सदस्य बनाउने भन्ने कुरा रेडियोको प्रसारण क्षेत्र र रेडियो प्रसारणको गुणस्तर, रेडियोको लोकप्रियता र प्राविधिक दक्षतालाई आधार मानिएको छ । अरू कार्यक्रमका हकमा भने दातृसंस्थाको सहयोग भएका र उत्पादन गृहले सुनाउन चाहेका कार्यक्रम ती संस्थासँग गरिएको सम्झौता र रुचिमा भर पर्छ ।^{२०} सन्

^{२०} यो परियोजना संयोजनको जिम्मेवारी लिएको पानस साउथ एसियाका किशोर प्रधानसँग २०६५ असोज १५ मा गरिएको कुराकानीमा उनले नेटवर्क परियोजना सञ्चालन हुँदासम्म प्राविधिक रूपले कुनै रेडियोलाई नेटवर्क सदस्य बनाउन दुई ओटा आधार तय गरिएका थिए । पहिलो, एउटा सहरमा व्यापारिक र सामुदायिक रेडियो दुवै उत्तिकै लोकप्रिय रहेको अवस्थामा सामुदायिक रेडियोलाई प्राथमिकता दिने र दोस्रो, धेरै रेडियो भएका ठाउँमा सो क्षेत्रको रेडियोको प्रसारण क्षमता वा क्षेत्रलाई आधार बनाइने । तथापि यो प्रावधान सबै अवस्थामा लागू भएन । कम्यूनिकेशन कर्नरका गोपाल गुरागाईंसँग २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानीका अनुसार केही रेडियोसँग परियोजना सञ्चालन अगावै कम्यूनिकेशन कर्नरको सम्बन्ध स्थापित भइसकेको र शाही शासनपछि काठमाडौँबाहिरका रेडियोको नाजुक अवस्था भएकाले तिनलाई प्राथमिकतामा राखिएको थियो । त्यसैले वीरगञ्ज, प्युठान, कैलाली र दाङमा दुईभन्दा बढी रेडियो उज्यालो ९० नेटवर्क र ओपन च्यानल दुवैका सदस्य छन् ।

तपाईं जहाँ हुनुहुन्छ त्यही
तपाईं जहाँ पुग्नुहुन्छ त्यही
जहाँ
देशैभरि
उज्यालो 90 नेटवर्क

Legend:
Broadcast System
Partner Radio Stations
National Coverage

सीधा कुरा. प्रष्ट विचार

Communication Corner Pvt. Ltd.
Kupondole, Lalitpur, Tel: 5546277
Fax: 977-1-5549357, E-mail: info@unn.com.np, URL: www.unn.com.np

Broadcast Office
Banepa, Lalitpur, Tel: 5551716

तस्खर १.१ : उज्यालो ९० नेटवर्कको विज्ञापन (स्रोत : उज्यालो ९० नेटवर्क) ।

२००३ देखि आफ्ना सदस्यहरू ६/६ महिनामा भेला भई आपसी समझदारी बढाउने गरेकोमा हाल एक वर्षमा एकपटक यस्तो भेला हुने गरेको छ । स्थानीय रेडियोले ३० प्रतिशतभन्दा बढी केन्द्रीय कार्यक्रम प्रसारण गर्न प्रोत्साहन नगरिने नीति यो नेटवर्कले लिएको छ । यसले केन्द्रीय कार्यक्रममा हुने स्थानीयता र सम्पादकीय नियन्त्रण जस्ता विषयमा स्थानीय रेडियोसँग समझदारी गर्दै आएको कुरा गोपाल गुरागाईं बताउँछन् ।

नेपाल एफएम नेटवर्क

रेन्वो एफएम प्रालिको स्वामित्वमा रहेको यो नेटवर्कमा हाल (२०६५ मङ्सिर अन्तसम्म) ४४ ओटा एफएम रेडियो संलग्न छन् (हेर्नुहोस् अनुसूची २) । यो नेटवर्कबाट बच्ने समाचार उही समयमा र समाचारमूलक/बहसमूलक कार्यक्रम कतै उही समयमा त कतै स्थानीय रेडियोले आफूले तोकेको समयमा बजाउने गरिएको छ । नेटवर्कमा सहभागी हुन कुनै निश्चित नियम र प्रक्रिया नबनाएको भए पनि उपत्यका बाहिरका रेडियोले यो नेटवर्कमा सहभागी हुन रुचि देखाएमा यसको कार्यालयमा आवेदन गर्नुपर्छ । नेटवर्कको जिम्मा लिएको समितिले आवेदनमाथि

तपाईं जहाँ भरपनि...
नेपाल एफएम नेटवर्क

तपाईंको रेडियोसेटमा.....
केचनादेसि कालापानीसम्म
कञ्चनपुरदेसि कञ्चनजङ्घासम्म

र, इन्टरनेटमा.....
www.nepalfmnetwork.com
www.mazzako.com बाफ़्त सँसारि

विस्तृत जानकारीका लागि :: नेपाल एफएम ९१.८, रसिबवन काठमाडौं • फोन: ८२८९२३, ८२८९२५ • ईमेल: radio@nepalfmnetwork.com

तस्विर १.२ : नेपाल एफएम नेटवर्कको विज्ञापन (स्रोत : नेपाल एफएम नेटवर्क) ।

निर्णय गर्छ ।^{२१} नेटवर्कमा संलग्न रेडियोहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन २०६५ असोजको ७ र ८ मा चितवनको नारायणगढमा सम्पन्न भयो । यसको आयोजना नेपाल एफएम र सहआयोजना हाम्रो एफएमले गरेका थिए । यो सम्मेलनले नेटवर्कका रेडियोका लागि प्राविधिक बर्कसप सञ्चालन, बजार व्यवस्थापन, अनुभव आदानप्रदान तथा क्षमता अभिवृद्धि र जनशक्तिको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।^{२२}

सामुदायिक रेडियो साभेदार संयन्त्र

सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्रले दुई वर्षअघि रेडियोहरूको स्थायित्व कायम गर्ने सन्दर्भमा गरेको अध्ययन (सामुदायिक रेडियो बजारीकरण रणनीति) मा आधारित रहेर यो संयन्त्रको स्थापना भएको हो (रेडियो २०६५) । सामुदायिक रेडियोले र स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गरेर स्थानीय स्तरमै कार्यक्रम

^{२१} यो अनुच्छेदको पहिलो अंश नेपाल एफएमका नेटवर्कका प्रबन्ध निर्देशक विष्णुहरि ढकालसँग २०६५ पुस १० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छ भने पछिल्लो अंश २०६५ असार २३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छ ।

^{२२} सम्मेलनको रापोर्टमा आधारित ।

निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने यसको मान्यता छ । सम्पादकीय नियन्त्रण र स्थानीय रेडियोको आवश्यकता अनुरूपका विषयवस्तु व्यापारिक नेटवर्कका कार्यक्रममा सम्भव नदेखिएपछि काठमाडौँमा पाइने सूचनालाई स्थानीय रेडियोले आफ्नो आवश्यकता र प्राथमिकताअनुसार उपयोग गर्न सकून् भन्ने उद्देश्य राखेर काठमाडौँमा केन्द्रीय सूचना कक्ष राख्ने र देशभरि यसको सदस्य रहेका एफएम रेडियोले स्थानीय स्तरमा उत्पादन गरेका सूचना (समाचार पाठ मात्रै, अडियो होइन) केन्द्रमा जम्मा गर्ने र विनाप्रशोधन सञ्जालका सदस्यहरूलाई समूह इमेल (ग्रुप इमेल) मार्फत पठाउने व्यवस्था यसमा गरिएको छ । २०६५ जेठ ६ र ७ मा सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्रले आयोजना गरेको 'सामुदायिक रेडियो: सामूहिक वजारीकरण कार्यान्वयन सम्बन्धमा कार्यमूलक बैठक' मा सहभागी विभिन्न २४ ओटा रेडियोका व्यवस्थापकले यस्तो निर्णय गरेका थिए । यो संयन्त्रमा २१ ओटा रेडियो सहभागी छन् (रेडियो २०६५) । सात सदस्यीय व्यवस्थापन समिति रहेको यो संयन्त्रको सचिवालय सुरुमा रेडियो सगरमाथाका रहेको थियो । यसको संयोजन गर्ने जिम्मा पनि रेडियो सगरमाथाका स्टेसन म्यानेजर घमराज लुईटेललाई दिइएको थियो ।^{२३} तर ४/५ महिनापछि यसको छुट्टै कार्यालय पनि स्थापना भयो । समितिका अन्य सदस्यमा भूपराज खड्का (रूपाकोट रेडियो), दिलिप काफ्ले (रेडियो पूर्वाञ्चल), खेम भण्डारी (रेडियो महाकाली), हेमन्त कर्माचार्य (भेरी एफएम), डुलबहादुर कुँवर (रेडियो मुक्तिनाथ) र दधिराम सुवेदी (रेडियो स्वर्गद्वारी) छन् (रेडियो २०६५ : २) ।^{२४}

सञ्चालन तयारीमा रहेका नेटवर्क

चालू नेटवर्कवाहेक अन्य दुई नेटवर्क पनि सञ्चालनको तयारीमा छन् । २०६६ को जेठभित्र रेडियो मिर्मिरेको नेटवर्क सञ्चालन हुने तयारी भइरहेको छ । सञ्चार मन्त्रालयबाट आफ्नै स्याटेलाइट नेटवर्कको इजाजत लिइसकेको यो नेटवर्कमा सुरुमा १२ देखि १५ ओटासम्म रेडियो सहभागी हुनेछन् । यो नेटवर्कलाई सुरुमा तीन महिना परीक्षणका रूपमा चलाइनेछ । सो नेटवर्कका कार्यकारी निर्देशक विष्णु सापकोटाका अनुसार मिर्मिरे नेटवर्क उज्यालो र नेपाल एफएम

^{२३} लुईटेलसँग २०६५ साउन ५ मा र यही सञ्जालको एउटा सदस्य रूपाकोट रेडियो (खोटाङ) का स्टेसन म्यानेजर टङ्ग थापासँग २०६५ असार २२ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित । लुईटेलपछि हाल (२०६५) यसको संयोजक दिलिप काफ्ले हुन् भने कार्यकारी निर्देशकमा भूपराज खड्का छन् ।

^{२४} यो नेटवर्कमा विशुद्ध सामुदायिक भनिएका र कुनै पनि नेटवर्कमा सामेल नभएका रेडियो मात्र सामेल भएको भनिए पनि यसका केही सदस्य उज्यालो ९० नेटवर्कमा पनि छन् ।

नेटवर्कभन्दा फरक हुनेछ । यसमा सामेल हुने स्थानीय रेडियोले ७०-७५ प्रतिशत सामग्री स्थानीय स्तरमा उत्पादन गरेको हुनुपर्ने तथा नेटवर्कका २५-३० प्रतिशत सामग्री मात्र बजाउन सक्ने/पाउने प्रावधान राखिएको छ । दैनिक चार ओटा (बिहानको ४५ मिनेटको एउटा, दिउँसोका १५-१५ मिनेटका दुई ओटा बुलेटिन र साँझ ३० मिनेटको एउटा बुलेटिन) भन्दा बढी समाचार बुलेटिन नदिने नीति बनाइएको छ । सम्पादकीय स्वतन्त्रतालाई ख्याल राख्दै प्याकेजिङ गरिएको समाचार नेटवर्कमार्फत वितरण हुनुअघि सदस्य रेडियोलाई त्यसको पाठ (टेक्स्ट) उपलब्ध गराइने र उनीहरूको सहमतिपछि मात्र प्रसारण गरिने योजना छ । यो नेटवर्कले जनशक्तिलाई तालिम दिन एउटा रेडियोका पत्रकारलाई अर्को रेडियोमा पठाएर कार्यक्रम र समाचार सङ्कलन गर्ने तौरतरिकाको जानकारी दिने उद्देश्य राखेको छ ।^{२५} यसै गरी सामुदायिक रेडियोहरूको छाता संस्था सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घ (अकोराव) ले पनि आफ्ना सदस्यहरूको छुट्टै नेटवर्क बनाउने अभियान थालिसकेको छ । सङ्घका अध्यक्ष मीनवहादुर शाहीका अनुसार यो नेटवर्कमा सम्पादकीय स्वतन्त्रतालाई ख्याल राखिनेछ ।^{२६}

कार्यक्रम उत्पादकहरूको नेटवर्क

गैरसरकारी संस्थाका रूपमा स्थापित कार्यक्रम उत्पादकहरूमा पनि तीन किसिमका संस्था छन् । पहिलो किसिममा इक्वल एक्सेस नेपाल पर्छ जसले रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्नुका साथै नेटवर्किङको आफ्नै प्रविधि उपयोग गरेको छ । दोस्रो, एन्टेना फाउण्डेशन नेपाल र अस्मिता महिला प्रकाशन गृह हुन् जसले रेडियो कार्यक्रम मात्र उत्पादन गर्छन् तर नेटवर्किङको आफ्नै प्रविधि छैन । तेस्रो, विभिन्न क्षेत्रमा काम गरिरहेका संस्था हुन् जसको प्रमुख काम रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्नु होइन । यी सबैले निश्चित रेडियोलाई मात्र समेटेर छुट्टै नेटवर्क बनाउने भन्दा पनि विकासमूलक, शिक्षामूलक र सूचनामूलक कार्यक्रम उत्पादन गरेर छानिएका रेडियोमार्फत तिनको प्रसारण गरिरहेका छन् । द्वन्द्व, मानवअधिकार, शान्ति पुनःस्थापना, असल शासन, जातीय भेदभाव, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य इत्यादि विषयमा कार्यक्रम उत्पादन गर्न विभिन्न दातृसंस्थाको सहयोग र सर्तका

^{२५} विष्णु सापकोटासँग २०६५ मङ्सिर २५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२६} मीनवहादुर शाहीसँग २०६५ मङ्सिर २४ र माघ ३ मा गरिएका बेग्लाबेग्लै कुराकानीमा उनले बताए अनुसार यसै वर्ष (२०६५) संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) को सहयोगमा वीवीसी वर्ल्ड सर्भिस ट्रस्ट र अकोरावको संयुक्त कार्यक्रम साभेदारीअन्तर्गत नेटवर्क निर्माण हुँदैछ । २०६६ को सुरुआतसम्म यो नेटवर्क सञ्चालनमा आउने पनि शाहीले बताए ।

आधारमा उत्पादित कार्यक्रमलाई कुन रेडियोमा बजाउने भन्ने कुरा निर्धारण गर्ने गर्छन्। यसरी उत्पादित कार्यक्रमलाई ठूलो प्रसारण क्षेत्र भएको रेडियोबाट प्रसारण गराउने वा स्थानीय रेडियोको क्षमता अभिवृद्धिका लागि सानो प्रसारण क्षमता भएको रेडियोबाट प्रसारण गराउने तथा प्रसारण शुल्क कति दिने भन्ने कुरा दातृसंस्थामा पेश गरिएको परियोजना प्रस्तावमा उल्लेख भएको हुन्छ। परियोजनामा छानिएका बाहेकका रेडियोले कार्यक्रम बजाएमा तिनलाई आर्थिक सहयोग त हुँदैन, तर संस्थागत सहकार्यका अन्य अवसरहरू भने उनीहरूले पाउँछन्।^{२७} तल केही प्रमुख कार्यक्रम उत्पादकको चर्चा गरिएको छ।

क) इक्वल एक्सेस नेपाल: यो संस्था इक्वल एक्सेस इन्टरनेशनलसँगको साभेदारीमा विकासका लागि सञ्चार भन्ने उद्देश्यका साथ विकासमुखी रेडियो कार्यक्रम उत्पादनमा सक्रिय छ। यसले लामो समयदेखि इक्वल एक्सेस इन्टरनेशनलको 'वर्ल्डस्पेस' स्याटेलाइटमार्फत नेपाली भाषामा दैनिक चार घण्टा सामाजिक विकासका कार्यक्रम प्रसारण गर्दै आएको छ। आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रम प्रसारण गर्दै आएको यस संस्थाले निकैपछि (२०६५ जेठ) मात्र ओपन च्यानलमा आफूलाई समाहित गराएको हो। डिजिटल ब्रोडकास्टिङ इनिशिएटिभ (डीबीआई) परियोजनामार्फत स्याटेलाइट रेडियोमा मात्र आफ्ना कार्यक्रम पठाउँदै आएकोमा अहिले यसले उत्पादन गरेका कार्यक्रम रेडियो नेपाल र ५० भन्दा बढी एफएम रेडियोले प्रसारण गर्दै आएका छन्। *साथीसँग मनका कुरा, कामका कुरा, नयाँ नेपाल, समझदारी, देश परदेश र मिलीजुली सिकौं* कार्यक्रम आफ्नै स्टुडियोमा उत्पादन गरी नेटवर्क सदस्य रेडियोमार्फत बजाउँछ (हेर्नुहोस् अध्याय २)। सामुदायिक र व्यापारिक भनिएका दुवै खालका रेडियो यो संस्थाको नेटवर्कमा संलग्न छन्। स्थानीय रेडियोको कार्यक्रम बजाउने रुचि र त्यसको प्राविधिक कभरेज, स्थानीय तहमा लोकप्रियतालाई यसले पनि सदस्य छनोटको आधार बनाएको छ।^{२८}

ख) एन्टेना फाउण्डेशन नेपाल : यो शिक्षा तथा विकासमूलक कार्यक्रमको उत्पादनमा सक्रिय संस्था हो। स्थानीय आवश्यकतालाई स्थानीय मुद्दामार्फत नै

^{२७} एन्टेना फाउण्डेशन नेपालका कार्यकारी निर्देशक मधु आचार्यसँग २०६५ असार २० र इक्वल एक्सेस नेपालका प्राविधिक संयोजक पवनप्रकाश उप्रेतीसँग २०६५ साउन ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{२८} इक्वल एक्सेस नेपालका अध्यक्ष उपेन्द्र अर्यालसँग २०६५ असार ३१ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

प्रतिक्रिया जनाउने ठूलो उद्देश्यसहित लागिपरेको यो संस्थाले मानवअधिकार, खानेपानी तथा सरसफाइ, मानव बेचबिखन, शिक्षा, एचआइभी/एड्स, एकल आमा, विधवा र पुनर्विवाह, महिला तथा बाल अधिकार, ग्रामीण स्वास्थ्य सेवा, स्थानीय प्रजातन्त्र इत्यादि विषयमा कार्यक्रम उत्पादन गर्दै आएको छ। यसको आफ्नै रेडियो स्टेसन छैन। यसले आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रमलाई ओपन च्यानल (उज्यालो च्यानल २) मार्फत काठमाडौं र काठमाडौंबाहिरका अन्य रेडियोमा पठाउँछ र उनीहरूले ती कार्यक्रम प्रसारण गर्छन्। यो संस्थाबाट उत्पादन भएका कार्यक्रम ५१ भन्दा बढी एफएम रेडियोमा बजिरहेका छन्। यसले विगतमा *छिनोफानो*, *सोधीखोजी*, *विजनेस यात्रा*, *खेल्दैसिक्दै*, *नयाँ बाटो नयाँ पाइला*, *सविधानसभाको बहस* जस्ता कार्यक्रम उत्पादन गरेको थियो। हाल यसले *नेपाल चौतारी*, *सुनौं बोलौं*, *कर्मयोगीका कथा*, *अमेरिका यात्रा सँगालो*, *मेरो जिन्दगी मेरो विश्वास* जस्ता कार्यक्रम उत्पादन गरिरहेको छ (हेर्नुहोस् अध्याय २)। आफ्ना कार्यक्रम कुन रेडियोमा प्रसारण गराउने भन्ने निर्णयका लागि एफएम रेडियोको लोकप्रियता, प्राविधिक गुणस्तर र कार्यक्रम उत्पादनका अन्य पक्षमा ध्यान दिने गरेको कुरा यसका कार्यकारी निर्देशक मधु आचार्यले बताए। कार्यक्रम कुन एफएम रेडियोलाई बजाउन दिने भनेर दातृसंस्थासँगको करारमै उल्लेख हुन्छ। सोही आधारमा स्थानीय रेडियोले आर्थिक सहयोग पाउँछन्। अरू रेडियोले ती कार्यक्रम प्रसारण गर्न चाहेमा उनीहरूले पैसा पाउँदैनन्, पैसा तिर्नु पनि पर्दैन।^{२९} आचार्यका अनुसार एन्टेना फाउण्डेशनले गरिरहेको नेटवर्कमा नितान्त विकासमूलक र सामाजिक प्रकृतिका कार्यक्रम प्रसारण हुन्छन्। कार्यक्रम उत्पादन स्थानीय रेडियोसँगको सहकार्यमा हुन्छ।

ग) अन्य गैरसरकारी संस्था : कार्यक्रम उत्पादकहरूको सञ्जालमा रहेका अन्य संस्थाहरूमा स्थानीय रेडियोहरूसँग आपसी सम्भौता गरेर आफ्ना कार्यक्रम प्रसारण गर्ने संस्था पर्दछन्। यी संस्थाहरूमध्ये अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) पनि एक हो। यसले *मानवअधिकार शिक्षा* कार्यक्रम उत्पादन गरेर रेडियो नेपाल र १२ ओटा एफएमबाट प्रसारण गर्दै आएको छ। यो कार्यक्रम २०६४ साउनदेखि उज्यालो ९० नेटवर्कमार्फत बजिरहेको छ। इन्सेकका क्षेत्रीय कार्यालयले स्थानीय प्रभावकारिताको अध्ययन गरेका आधारमा एफएमहरूको छनोट गरिन्छ। कार्यक्रम बजाएबापत रेडियोले प्रति कार्यक्रम १,५०० रुपियाँ शुल्क पाउँछन्। तर

^{२९} मधु आचार्यसँग २०६५ असार २० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

यो शुल्क उज्यालो ९० नेटवर्कमा आवद्ध रेडियोलाई मात्र दिइन्छ।^{३०} पानस साउथ एसिया ओपन च्यानलमार्फत प्रसारण गर्न प्राविधिक रूपले सम्पन्न भए पनि सुरुदेखि नै यसले यो च्यानललाई प्रयोग गरेको छैन। उसले आफूले उत्पादन गरेका कार्यक्रम आफ्नो वेबसाइटमा राखेको छ र आवश्यक ठानेमा यी कार्यक्रम डाउनलोड गरी जुनसुकै रेडियोले निःशुल्क प्रसारण गर्न सक्छन्। जागरण मिडिया सेन्टरले *कटवाल रेडियो पत्रिका* नामक कार्यक्रम उत्पादन गर्दै आएको छ। यो कार्यक्रम काठमाडौंको रेडियो सगरमाथा र काठमाडौं बाहिरका २१ ओटा गरी २२ ओटा एफएम रेडियोमा प्रसारण हुन्छ। यीमध्ये १७ ओटा रेडियोमा २०६४ माघदेखि ओपन च्यानलमार्फत बज्छ भने बाँकी पाँच ओटामा सिडीमार्फत कार्यक्रम पुऱ्याइन्छ। सघन दलित वस्तीसम्म पुग्ने र बढी प्रसारण क्षेत्र भएका रेडियोलाई कार्यक्रम प्रसारणका लागि छनोट गरिन्छ। कार्यक्रम बजाएबापत केहीलाई मात्र शुल्क दिने गरिएको छ।^{३१} जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो पब्लिक) ले *असल शासन* रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्ने गर्दछ। यो कार्यक्रम रेडियो नेपाल र १४ ओटा एफएम रेडियोमा प्रसारण हुन्छ। प्रो पब्लिकले आफ्नो कार्यक्रम वितरणका लागि तीन ओटै उपाय अपनाएको छ। तिनमा सिडी, ओपन च्यानल (डेढ वर्षअघि देखि सुरु) र वेबसाइट पर्दछन्। रेडियो छनोटको आधार भौगोलिक विभाजन र ठूलो प्रसारण क्षेत्रलाई मानिएको छ। त्यसरी छनोटमा परेका एफएमलाई प्रति अङ्क तीन हजार प्रसारण शुल्क दिइन्छ।^{३२}

आर्थिक पाटो र भावी योजना

स्याटेलाइटको प्रविधिअनुसार नेटवर्किङको सञ्चालन खर्च फरकफरक छ। उज्यालो ९० नेटवर्क र ओपन च्यानलको सञ्चालन, मर्मत सम्भार र प्राविधिज्ञका लागि मासिक ६ लाख खर्च हुने मोटामोटी हिसाब निकालिएको थियो। सन् २००८ को नोभेम्बरसम्म ओपन च्यानललाई दाताले सहयोग गरेकाले त्यसको सञ्चालन

^{३०} इन्सेकको मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रमसँग सम्बद्ध उषा थपलियाले २०६५ साउन ३१ मा दिएको जानकारीमा आधारित।

^{३१} जागरण मिडिया सेन्टरका जेबी विश्वकर्मांले २०६५ साउन ३१ मा दिएको जानकारीमा आधारित।

^{३२} प्रो पब्लिकले चलाउने *असल शासन* कार्यक्रमका सञ्चालक दिपेश घिमिरेले २०६५ साउन ३१ मा दिएको जानकारीमा आधारित। घिमिरेका अनुसार पाल्पा जिल्लामा मात्र दुई ओटा रेडियो-रेडियो मदनपोखरा र श्रीनगर एफएम-ले यो कार्यक्रम प्रसारण गरिरहेका छन् भने बाँकी सबै जिल्लामा एउटा एफएमलाई मात्र कार्यक्रम बजाउन दिइएको छ। एक जिल्लामा एउटा मात्र रेडियोले बजाएका खण्डमा प्रति अङ्क ३ हजार र एकभन्दा बढीले बजाएका खण्डमा सोही रकमलाई दामासाहीले भाग लगाइने कुरा पनि घिमिरेले बताए।

खर्च त्यहीँबाट बेहोरिएको थियो । तर अब सञ्चालन खर्च मासिक ३-४ लाखमा भार्ने लक्ष लिइएको छ । यसै गरी स्याटेलाइट रेडियो रिसिभरमा लाने खर्च पनि प्रविधिअनुसार फरक छ । उज्यालो ९० नेटवर्क र ओपन च्यानल दुवैका तरङ्ग एउटै रिसिभरले समात्न सक्ने भएकाले केही रिसिभर रेडियो आफैँले राखेका थिए । केहीको रिसिभर, त्यसको जडान, मर्मत सम्भार र प्राविधिक सल्लाहमा हुने खर्च परियोजनाले बेहोरेको थियो । यस्तो रिसिभरको बजार मूल्य २ लाख ३६ हजारसम्म छ । यसरी हेर्दा उज्यालो ९० नेटवर्क र ओपन च्यानलका रेडियो रिसिभरका लागि मात्र १ करोड ७७ लाख रुपियाँ खर्च भइसकेको छ ।

दुई वर्षसम्म अनुदानमा सञ्चालन भएको ओपन च्यानललाई २०११ को नोभेम्बरसम्म पब्लिक च्यानलकै रूपमा राखिरहने योजना छ ।^{३३} तर २००८ नोभेम्बरपछि परियोजना समाप्त भएको स्थितिमा यसमा सहभागी हुने कार्यक्रम उत्पादकलाई सहूलियत दरमा समय उपलब्ध गराइएको छ । समयलाई नर्मल टाइम र प्राइम टाइम गरी दुई वर्गमा बाँडिएको छ । बिहान ६:०० देखि ९:०० बजे र साँझ ५:३० देखि ८:३० बजेको समयलाई प्राइम टाइम मानिएको छ । अन्य समय नर्मल टाइममा पर्छ । एउटै संस्थालाई पूरै प्राइम टाइम र नर्मल टाइम दिइँदैन । प्राइम टाइममा प्रसारण गरेबापत एक घण्टाका लागि मूल्य अभिवृद्धि कर बाहेक ८२५ रुपियाँ र नर्मल टाइममा प्रसारण गरेबापत ४०० रुपियाँ शुल्क तोकिएको छ ।^{३४} यसैगरी परियोजना समाप्त भएपछि पहिलेको पीएमसीको सट्टा स्वतन्त्र समीक्षा समिति (इन्डीपेन्डेन्ट रिभ्यू कमिटी) बनाइने छ ।

नेपाल एफएम नेटवर्कले नेपाल टेलिभिजनको स्याटेलाइट प्रयोग गरेबापत मासिक १ लाख नेपाल टेलिभिजनलाई बुझाउने गर्छ । रिसिभर किन्ने र जडान गर्ने खर्च रेडियोले नै बेहोर्नु पर्छ । यस्तो रिसिभरको बजार मूल्य बढीमा २० हजारसम्म पर्छ ।^{३५} नेपाल एफएमको नेटवर्कमा रहेका रेडियोहरूले रिसिभरमा १० लाख रुपियाँ लगानी गरिसकेका छन् ।

सामुदायिक रेडियो साभेदार संयन्त्रले अहिले प्रयोग गरेको समूह इमेल (ग्रुप इमेल) मा मात्र सीमित भएकाले र उसले छुट्टै केन्द्रीय समाचार कक्ष बनाई

^{३३} यो जानकारी पानस साउथ एसियाका किशोर प्रधान र उज्यालो ९० नेटवर्कका गोपाल गुरागाईँसँग २०६५ असोज १५ मा गरिएका बेग्लाबेग्ले कुराकानीमा आधारित छ ।

^{३४} उज्यालो ९० नेटवर्कका गोपाल गुरागाईँसँग २०६५ माघ ३ मा गरिएको कुराकानीमा दिइएको जानकारीमा आधारित ।

^{३५} यो जानकारी नेपाल एफएम नेटवर्कका विष्णुहरि ढकालसँग २०६५ असार २३ र पुस १० मा गरिएका बेग्लाबेग्ले कुराकानीमा आधारित छ ।

नसकेकाले यसले खर्चको अनुमान निकालिसकेको छैन । सुरुमा यो संयन्त्रमा रहेका प्रत्येक रेडियोबाट ४,१०० रुपियाँ बीज रकम (सिङ मनी) का रूपमा उठाइएको थियो । सुरुमा संयोजन रेडियो सगरमाथाले गरेको भए पनि ५ महिनापछि छुट्टै कार्यालय स्थापना गरी यो संयन्त्र सञ्चालित छ ।^{३६}

मिमिरे एफएमका कार्यकारी निर्देशक विष्णु सापकोटाका अनुसार मिमिरिले स्याटेलाइटको सञ्चालन खर्चलाई मासिक ६० देखि ७० हजारसम्म सीमित गर्न सकिने आँकलन गरेको छ । सापकोटाका अनुसार सुरुमा यो नेटवर्कमा सामेल हुने सबै (१२-१५) रेडियोलाई रिसभर निःशुल्क उपलब्ध गराउने योजना छ । साथै नेटवर्कका सदस्यले समाचार बजाएवापत रकम तिर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{३७}

निष्कर्ष

रेडियोमा भएको सङ्ख्यात्मक विकासले तिनका लागि विविध स्वादका सामग्रीको बजार पनि सिर्जना गरेको छ । लगानी थोरै भएका, रेडियो कार्यक्रम उत्पादनसम्बन्धी दक्ष जनशक्ति नभएका र सामग्री तयार गर्दा नयाँ, रोचक शैली नअपनाएका रेडियोमा सामग्रीको खाँचो छ । यसले गर्दा सञ्चालकहरू अष्टचारोमा परेका छन् । रेडियोमा समयको महत्त्व हुन्छ, जसरी अखबारमा 'स्पेस' को महत्त्व हुन्छ । अहिले सञ्चालन भइरहेका वा हुन लागेका रेडियो नेटवर्क यही अष्टचारोका उपज हुन् । सुरुमा काठमाडौँको समाचार मोफसलसम्म पुऱ्याउने मात्र प्रयास थियो । त्यसका लागि विभिन्न प्रविधि प्रयोग गरिए : सिडी, इन्टरनेट, टेलिफोन हाइब्रिड हुँदै स्याटेलाइटसम्म ।

नेटवर्कका लागि प्रविधि गौण कुरा हो, प्रधान कुरा त्यसबाट जाने सन्देश हो । तर प्रविधिको हाउगुजी तोडेर सामग्रीतर्फ उन्मुख हुन अबै बाँकी छ । तथापि नेटवर्क बढ्दा छन् । अहिले तीन ओटा भिन्न भिन्न नेटवर्क चलिरहेका छन् । एउटा सञ्चालनको तयारीमा जुटेको छ । अर्को नेटवर्क बनाउने सोचाइलाई साकार तुल्याउने अभियानमा छ । परस्परको अभ्यासप्रति गरिएका टिप्पणी वा प्रतिटिप्पणीले नेटवर्कको आवश्यकतालाई अब घनीभूत बनाएको छ । त्यसैले सञ्चालन/प्रसारण भइरहेका/तयारी गरिरहेका नेटवर्कहरू रेडियोबीचको राजनीतिक स्वार्थ, बजार (कार्यक्रम र व्यापार) र अभ्यासप्रतिको असहमति लगायतका कारण विस्तार भइरहेको मान्न सकिन्छ ।

^{३६} संयन्त्रका भूपराज खड्काले २०६५ कात्तिक १० मा गरिएको कुराकानीमा दिएको जानकारी ।

^{३७} सापकोटासँग २०६५ मङ्सिर २५ मा गरिएको कुराकानी ।

४२ • रेडियो नेटवर्क : अभ्यास, अन्तर्वस्तु र स्थानीय प्रभाव

सूचनाको स्रोत काठमाडौँ रहने र त्यससम्म काठमाडौँकै पहुँच रहने परिपाटी रहुञ्जेलसम्म रेडियो नेटवर्कको आधारभूमि बलियो भइरहनेछ । किनभने अहिले सञ्चालन भएका वा सञ्चालन गर्ने तयारीमा जुटेका सबैले निर्दिष्ट गरेको लक्ष्य पनि काठमाडौँलाई देशका अन्य भागमा पुऱ्याउने हो । यसैले हालसम्म कायम रहेको केन्द्रीय राज्यसंरचनाले रेडियो नेटवर्कको सङ्ख्या थप्दै लैजाने निश्चित छ ।